

LEHENALDI PERFEKTIBOKO FORMAK

XVI. MENDEKO EUSKARAN

Gontzal Aldai
(UPV/EHU)

1. Sarrera¹

Baldin gai erakargarriak badago XVI. mendeko euskarari dagokionez, aditz formen adierarena da, dudarik gabe, horietako bat. Areago, aditz forma guztien artean, lehenaldi perfektiboa adierazteko erabiltzen ziren adizkiak dirateke erakargarrientariakoak. Izan ere, oso aberatsa zen lehenaldi perfektibo (edo antzeko) adierarekin agertzen ziren aditz formen esparrua. Hau da, lehia handia zegoen delako esanahia adierazteko.

Artikulu honetan, hortaz, aztertzen ditut XVI-XVII. mendeetako euskaran lehenaldi perfektibo esanahia adierazteko lehia zeuden aditz forma (guzti)ak. Onartzen dudana marko teorikoa gramatikalizazio teoriarena da. Marko honen arabera, adiera bera espresatzeko forma bat baino gehiago izan daiteke, euren artean lehia sinkroniko eta diakronikoa ematen delarik. Gramatikalizazio teoriak proposatzen duen beste puntu bat ondoko hau da: tempus-aspektu-modu formak bere osotasunean ulertzeko, ez bakarrik euren estrukturari, baina baita euren esanahiaren aldatetari ere begiratu behar zaio. Izan ere, hizkuntza ezberdinetako formen arteko berdintasun eta ezberdintasun asko bakarrik suma daitezke formok pairatu dituzten aldaketak eta jarraitzen duten norabide diakronikoa kontuan harturik. Beste modu batera ipinita, forma eta esanahia, sinkronia eta diakronia, gramatikalizazio iturburuak eta gramatikalizazio lerroak, guztiak dira aditz formak osorotik ulertzeko beharrezko diren ikuspuntuak.

Ez da hau lekua gai teoriko horiek sakonean aztertzeke (gaia jorratu nahi duenak ikus beza Comrie 1976 eta 1985, Dahl 1985, Bybee & Dahl 1989, Bybee et al. 1994). Beraz, artikulu honetan egingo dudana dagozkigun formak aurkeztea baino ez da izango. Aurkezpen honetan saiatuko naiz azaltzen aditz forma bakoitzaren gramatikalizazio iturburu eta gramatikalizazio lerroa zeintzuk diren. Hots, alde batetik, euskararen aditz forma bakoitzak gramatikalizatzeko erabili zuen sorburua, eta bestalderetik, sorburu horretatik abiatuta, euskararen kasuan (eta unibertsalki) formak eramaten duen norabide historikoa.

¹ Artikulu honen gaiak ikertzeko, Eusko Jaurlaritzaren Hezkuntza, Unibertsitate eta Ikerketa Sailak emandako beka baten laguntza izan dut.

Ondoren aurkeztuko ditudan formak hauek dira:

- Iragan Trinkoa (*zegien*),
- Aoristo Perifrastikoa (*egin zezan*),
- Iraganeko Perfektu-Perfektiboa (*egin zuen*),
- Oraineko Perfektu-Perfektiboa (*egin du*),
- Perfektu-Perfektibo Bikoitzak (*egin ukan du*, *egin ukan zuen*).²

2. Iragan Trinkoa (*zegien*)

Ezaguna denez, XVI. mendeko euskaran, Iragan Trinkoak (*zeturren*, *nentorren*, *zegien*, *negien*, *zuen*, *nuen*, *zen*, *nintzen*) ez zuen lehenaldi inperfektibo adiera bakarrik espresatzen, gaur egun bezala, baina baita lehenaldi perfektiboarena ere. Hor-taz, Iragan Trinkoa lehenaldi orokor bat zen (cf. Bybee et al. 1994: 91-95), ingeles modernoaren Iraganaren antzekoa. XVI. mendeko euskararen Iragan Trinkoaren erabilera perfektiboari Aoristo Trinkoa esan ohi zaio. Alabaina, kontuan hartu behar da Aoristo Trinkoa ez dela forma berezi bat, gaur egun ez duguna, baizik eta lehenaldi orokor baten (hots, Iragan Trinkoaren) erabilera perfektiboa (gaur egun gertatzen ez dena).

Lehenaldi orokor batez espero daitekeenez, aditz estatiboekin konbinatzerakoan, adiera inperfektiboa izaten da ohikoena, eta, aldiz, aditz dinamikoekin konbinatzerakoan, adiera perfektiboa da usua. Hau da, *izan*, *eduki* edo *jakin* bezalako aditzen lehenaldi orokorrak esanahi inperfektiboa adierazi ohi du, baina *egin*, *esan* edo *etorri* bezalako aditzen lehenaldi orokorrak adiera perfektiboa izan ohi du, maiz narrazioetan erabiltzen delarik. Korrelazio hau da, hain zuzen, Lafonek (1943: I, 27-28) XVI. mendeko testuetan hauteman zuena, eta (nahiko modu kriptikoan edo “déterminé” vs. “indéterminé” terminoekin jaso nahi izan zuena.

Aipatutako korrelazioa, dena den, ez da derrigorrez bete beharreko legea. Alde bietako salbuespenak agertzen baitira XVI-XVII. mendeetako euskaran. Alde batetik, aditz dinamikoen Iragan Trinkoak (e.g. *nentorren*) adiera inperfektiboa izan dezake, batez ere denborazko perpaus mendekoetan (e.g. *bidetik nentorrela*). Bestaldetik, aditz estatiboan Iragan Trinkoak (e.g. *zuen*) adiera perfektiboa har zezakeen adibide batzutan. Kasu hauetan, aditz estatiboak esanahi inkoatiboa hartu ohi du; hots, delako egoera estatibora eramaten duen aldaketa adierazten du. Honelakoa da, bete-betean, Mikoletaren ondoko adibidea: *Seynbatan eve berorec escritoriau?* [Zenbatean zuen berorrek eskritorio-hau?] ‘Quánto le costó a V(uestra) M(erced) este escritorio?’ [¿En cuánto (ob)tuvo VM este escritorio?].

Gramatikalizazio iturburuari dagokionez, Iragan Trinkoa da, jakina, hemen aztertuko ditudan adizkietan opakuen. Jakina diot, zeren garbi dago adizkien zahartasuna eta iluntasun morfologikoa korrelazioan daudela. Eta Iragan Trinkoa, duda-

² Terminologiari dagokionez, batzutan nik asmatutako terminoak erabiltzen ditut, ez baitut aurkitu baliokide egokirik euskarazko literaturan. Adibidez, perfektua eta perfektiboa termino ezberdinak dira literatura tipologikoan, euskaraz idatzitako literaturan biak ‘burutu’ termino bakarrarekin itzuli diren bitartean (ikus 4. oharra). Bestaldetik, tempus-aspektu-modu esanahi orokorrak letra xeheekin idatzi ditut; euskararen forma propioak, aldiz, letra larriekin.

rik gabe, lehenaldiko adizkien artean zaharrena da. Hala ere, Aldai (2000) artikuluan gramatikalizazio iturburu bat proposatu nuen Iragan Trinkorako ere. Nahiko hipotesi luzea da han plazaratu nuena, baina funtsean esan genezake Iragan Trinkoa sortuko litzatekeela aitzin-euskararen lehenaldi (inperfektibo) arkaiko baten erabilera narratibotik. (Delako inperfektiboa gaur egungo Irrealisaren jatorria litzateke). Testuinguru narratibo horretatik etorriko litzaioke Iragan Trinkoari bere *-(e)n* mendekotasun atzizkia. Hau da, ber-analisi baten bitartez, diskurtso narratiboaren mendekotasun marka zena lehenaldiaren marka bihurtu zen. Horregatik, *dago* + *-(e)n* atzizkia *dagoen* den bitartean, *zegoen* + *-(e)n* atzizkia *zegoen* da (kontuan hartu behar da baita ere, hirugarren pertsonetan izan ezik, Irrealis Trinkoaren formak eta Iragan Trinkoarenak ez zirela bereizten XVI. mendean baldin eta *-(e)n* edo *-(e)la* mendekotasun atzizkia eramaten bazuten. Adibidez: *lizan*, *lizala* vs. *zen*, *zela*, *ezberdinak* ziren; baina *ninzan* edo *ninzala* biak ager zitezkeen indikatiboan nola subjuntiboan).

3. Aoristo Perifrastikoa (*egin zezan*)

Misterioa sortarazi duen formarik badago euskal aditz sistema zaharrean, hori Aoristoa deritzona litzateke, hemen Aoristo Perifrastikoa deituko dudana (*etor zedin*, *etor nendin*, *ekar zezan*, *ekar nezan*, *ekar (z)egian*, *ekar negian*). Larramendirekin (1745: xxxvii) hasi eta autore askotxok balio ilun, ulergaitz, hieratiko, ia esoterikoa eman diote euskal Aoristo Perifrastikoari. Autore hauek kontsideratu dute Aoristo Perifrastikoa subjuntiboko (edo ez-indikatiboko) formak erabiltzen zituela indikatiboko adiera bat (lehenaldi perfektiboa, hain zuzen) espresatzeko. Hortik etor liteke euren harridura. Trask (1997) dugu hauen adierazle garbia.

A complication is the existence in early northern Basque, and above all in the writer Leizarraga, of an indicative form constructed with the radical. Leizarraga contrasts the ordinary past-tense forms *sartu zen* 'he entered' and *sartu zuen* 'he inserted it' with intransitive *sar zedin* and transitive *sar zezan*, apparently with similar English glosses, even though the second set look like subjunctives. The contrast between the two sets appears to be one of aspect; the second set, variously called 'aorist' or 'narrative', appear from their contexts to express something like an event in a narrative sequence, while the first merely represent an ordinary punctual or perfective form. Rare outside of Leizarraga, and unknown since his time, the second set of forms is decidedly unusual, and may represent no more than an idiosyncratic development peculiar to a particular time and place (1997: 237-38).

Arazo asko dauka Trasken analisiak. Hasteko, Aoristo Perifrastikoa ez da ez arraroa XVI. mendean ez Leizarragaren idiosinkrasi bat. Aoristo Perifrastikoa XVI. mendeko autore guztietan agertzen da (Betolatza kenduta), eta baita XVII. mendeko zenbait testu arkaizantetan ere (Mikoleta, Oihenart, Isasti). Lazarragaren testuaren aurkikuntza aldez aurretik bagenekiena konfirmatzaera etorri da. Are gehiago, Juan Mateo Zabalak (1848: 56) erakutsi bezala, Aoristo Perifrastikoa oraintsu arte mantendu bide da Euskal Herriaren bazter batean; Bizkaiko sartaldean, hain zuzen.

Garrantzitsuago dena. Laguntzaile estatiboak (*izan*, *edun*) indikatiborako bakarririk erabili behar direla (eta zirela), eta laguntzaile dinamikoak (*-di-*, *-za-*, *egin*) ez-

indikatiBORAKO soilik erabil daitezkeela (eta zitezkeela) ez dago inondik inora Biblian idatzita. Gaur egungo euskararen distribuzio hori (oso gutxi gora behera) agertzen den arren, berez ez dago ezer gramatikalizazio iturburuetan bestelako kasurik eman ez zedin (dadin).

Bi arazo sumatzen dizkiot *izan-edun* indikatiboarekin, eta laguntzaile dinamikoak ez-indikatiboarekin ezinbestean lotzen dituen aurreiritziari. Batetik, sinkronizentrikoa dela; hots, gaur egungo egoera garai zaharretarako aldaketarik gabe proiektatzen duela. Bestetik, oso estrukturalista dela. Hau da, distribuzio formalak nahitaez oposaketa semantiko garbiekin egokitu behar direla mantentzen duela. Goian aipatu bezala, gramatikalizazio teoriak proposatzen du, distribuzio formalak oposaketa semantikoekin bat etortzeko joera dagoen arren, tendentzia hau ez dela inola ere salbuespen gabekoa. Areago dena, gramatikalizazio teoriak mantentzen du formen arteko lehia sinkroniko-diakronikoa eman daitekeela tempus-aspektumodu esanahiak adierazteko, non hizkuntza baten aldi sinkroniko espezifiko batean forma bat baino gehiago egon daitekeen adiera bera espresatzeko.

Hauxe da, dudarik gabe, XVI. mendean Aoristo Perifrastikoaren (*ekar zezan*) eta Iraganeko Perfektu-Perfektiboaren (*ekarri zuen*) artean gertatzen eta gertatu zen lehia lehenaldi perfektiboaren esanahia adierazteko. Aoristo Perifrastikoa (eta Iragan Trinkoa) forma zaharragoak ziren (defektiboak eta elkarrekiko osagarriak behar-bada), Iraganeko Perfektu-Perfektiboa forma berriagoa zen bitartean. Azken hau, garbi dago, Mendebaldeko Europa osoan hedatu zen forma berri bat zen, Latin Berantiarretiko jatorria zuena. Area edo eremu fenomenotzat har daiteke, beraz, Perfektu-Perfektiboen hedapena Mendebaldeko Europan.³ Hortaz, forma berriagoa (Iraganeko Perfektu-Perfektiboa) forma zaharragoa(k) (Aoristo Perifrastikoa eta Iragan Trinkoaren erabilera perfektiboa edo aoristikoa) ordezkatu zituen, prozesu historiko baten bitartez. XVI. mendeko testuetan atzematen dugun egoera ordezkapen prozesu horren azken mementoa bide da.

Hasieran, forma berria (*ekarri zuen*), lehenaldi perfektibo orokorra adierazi baino lehen, testuinguru perfektibo espezifiko batzutan hasiko zen erabiltzen. Gerroago, forma berria hedatu eta forma zaharra (*ekar zezan*) testuinguru guztietatik desplazatzen joango zen, lehenaldi perfektiboko forma bakarra (edo ia bakarra) bihurtu arte. Edozein kasutan, eta ikerketa gehiagoren faltan, ez dago batere garbi XVI. mendeko testuetan oposaketa garbirik dagoenik *ekarri zuen* eta *ekar zezan* formen artean, biak perfektiboko forma orokorrak bide zirelarik. Garbi dagoena zera da: Traskek eta beste autore batzuk proposaturiko *erabateko* kontrasteek ez dutela orain arte ezer argitu. Izan ere, perfektiboak eta aoristoak esanahi bera adierazi ohi dute, eta hauen barruan izaten da narraitiboa ere (ikus, dena dela, 4. atalean egiten dudana proposamena).

Esan bezala, Aoristo Perifrastikoak laguntzaile dinamikoak erabiltzea ez litzateke harrigarria izan beharko. Niretzat harrigarriagoa da autore guztiek normaltzat hartzen dutena: hots, nola Mendebaleko Europako hizkuntzetan pluskuanperfektu den forma batek (formalki *egin zuen* = *había hecho* = *had done* = *haveva fatto* = *avait fait*)

³ Eta ez euskarak egindako kalkoa edo hartutako erdarakada, Sarasolak eta beste autore batzuk errazegi salatu nahi duten moduan.

lehenaldi perfektibo bat adieraz dezakeen euskaran. Baina honetaz hurrengo ataletan jardungo dut.

4. Iraganeko Perfektu-Perfektiboa⁴ (*egin zuen*)

Esanda dago Iraganeko Perfektu-Perfektiboa (*etorri zen, etorri nintzen, ekarri zuen, ekarri nuen*) eta bere “anaia” dena Oraineko Perfektu-Perfektiboa (*etorri da, etorri naiz, ekarri du, ekarri dut*) oso adizki ezagunak direla Mendebaleko Europan, Latin Berantiarren eruditik hedatu baitziren, eremu fenomeno bat osatuz. Alabaina, artikulu honen hasieran azaldu den bezala, hizkuntzen arteko konparaketa egiteko, ez da nahikoa adizki horien forma kontuan hartzea. Euren esanahia ere kontuan hartu beharrekoa da. Areago, esanahiaren aldaketa ere hartu behar da kontuan. Beraz, sinkronia bakarrik ez, diakronia ere kontsideratu behar da azalpen osoa egiteko asmoz.

Zehazkiago esateko, Mendebaleko Europan hedatu zena izan zen adizki berri batzuk gramatikalizatzeko jatorri edo iturburu berri bat. Gramatikalizazio iturburu berdin horretatik, ordea, denboraren poderioz, hizkuntza bakoitzean emaitza ezberdinak ditugu gaur egun. Laguntzaileen hautaketa alde batera utzita, batez ere, esanahiari dagokionez dira ezberdinak adizki horiek. Orain, tempus-aspektu-modu formen esanahiaren aldaketa *neurri handi batean* unidirekzionala denez (gramatikalizazio lerroak edo lerro semantikoak osatzen direlarik), esan dezakegu Mendebaleko Europako Perfektu-Perfektibo adizkien arteko ezberdintasun handiena gramatikalizazio lerroan zehar ibilitako bidea dela. Hots, Perfektu-Perfektiboaren lerro semantikoei dagokienez, hizkuntza batzuk kontserbadoreak izan diren heinean, beste batzuk nahiko aurrerakoiak izan dira. Hortaz, ezberdintasun hauek ezin dira azaldu diakronia kontuan hartu gabe. Euskararen kasuan, Iraganeko Perfektu-Perfektiboaren eboluzio semantikoa oso aurrerakoa izan da, inguruko hizkuntzekin konparatuta. Ikus dezagun.

⁴ Terminologiara bihurtuz, “Perfektu-Perfektibo” terminoa erabiltzen dut nik, adizki hauen natura bikoitza azaltzeko asmoz.

Nahiz eta euskarazko lanetan garbi ez dagoen, perfektua eta perfektiboa ez dira sinonimoak. Perfektuek esanahi erlatiboa duten bitartean, perfektiboak esanahi absolutua dauka. Hau da, perfektiboa deiktikoa da; besterik gabe, ekintza bat lehenaldian kokatzen du. Perfektuek, ordea, beti hartzen dute kontuan erreferentzia puntu bat. Hau da, lehenaldian gertaturiko ekintza bat, baina geroagoko erreferentzia puntu batekiko errelebantzia daukana, da perfektuek adierazten duten esanahia.

Gertatzen dena da (oso ezagunak diren) gramatikalizazio lerroak daudela, perfektuetatik perfektibora pasatzen direnak. Hortaz, perfektuak eta perfektiboa, sinkronian ez, baina diakronian lotuta egon daitezke (gai hauetaz, ikus Comrie 1976 eta 1985, Dahl 1985, Bybee & Dahl 1985, eta batez ere Bybee et al. 1994: 51-105).

Euskarazko Oraineko Perfektu-Perfektiboa eta Iraganeko Perfektu-Perfektiboa biak dira, aldi berean, perfektu eta perfektiboa. Jatorriz, biak erresultatiboak izan ziren (ikus 5. oharra). Esanahi paraleloak zeuzkaten iturburuan: bata oraineko erresultatiboa, bestea iraganeko erresultatiboa. Gero, Orainekoak perfektu esanahia hartu zuen, eta Iraganekoak pluskuanperfektua. Gaur egun, Orainekoak (*egin du*) gehien bat perfektu adiera dauka (baina baita perfektibo hodiernala Euskal Herri Penintsularrean, eta baita perfektibo orokorra Euskal Herri Kontinentalean: ikus 5. atala). Iraganekoak (*egin zuen*), aldiz, gehien bat (aspaldiko) perfektiboa adierazten du (eta pluskuanperfektua noizbehinka). Hortaz, euskara modernoan ez daukate esanahi paralelorik. Hala ere, nahiago izan dut bieci termino paraleloak ezartzea, euren iturburuak, eta hortaz euren forma, kontuan harturik.

Mendebaleko Europako hizkuntza guztietan bezala, euskararen Iraganeko Perfektu-Perfektiboaren gramatikalizazio iturburua lehenaldiko erresultatibo⁵ bat izan zen: lehenaldiko partizipioa + *izan/edun*-en Iragana. Gaur egun, euskarak badauka beste forma berriago bat lehenaldiko erresultatiboa adierazteko: alegia, *etorria zen*, *ekarria zuen*. Adizki berriago honek *-a* artikulua dauka partizipioari itsatsia, euskararen beraren eboluziotik auresan daitekeenez. Lehenaldiko erresultatibotik, aldaketa semantiko baten bitartez (seguruena, zabalkuntza semantikoaren bitartez: ikus Bybee et al. 1994: 68-69) pluskuanperfektura heldu zen gure adizkia.

Inguruko hizkuntza gehienak fase honetan geratu diren arren (gaztelaniaren *había hecho*, frantsesaren *avait fait*, ingelesaren *had done*, eta abar), euskara, ares-tian esan denez, oso aurrerakoa izan da honetan, eta beste aldaketa semantiko bat pairatu zuen. Lehenbizi, pluskuanperfektu tipikoak, bere eremua zabaldu eta, “bukaturiko marko tenporal” esanahia barneratu zuen (Dahl 1985: 147). Hauetako testuinguru batzuk badira adierazten Pluskuanperfektu baten bidez inguruko hizkuntzetan, batez ere italieraz (baina baita batzutan gaztelaniaz eta frantsesez). Alabaina, oro har, euskararen kasua askoz zabalagoa da gaztelania edo frantsesarena baino, eta baita italierarena baino.

Adibidez, “bukaturiko marko tenporal” etiketarekin ondoko ingurunea izendatu ohi da. Demagun argazki batean etxe bat ikusten dugula, baina badakigula gaur egun eraitsia dagoela. Orain, galdetu nahi badugu nork eraiki zuen etxe hura, lehenaldi perfektibo bat erabili behar dugu, baina perfektibo hau bukatu marko tenporal baten barruan kokatzen da (cf. Dahl 1985: 147). Hizkuntza batzuk perfektibo tipikoa adierazten duen adizki bera erabiliko lukete hemen ere, baina beste hizkuntza batzuk pluskuanperfektu tipikoa adierazteko balio duen adizkia erabiltzen dute kasu honetan. Gaztelanian, esaterako, biak dira posible: *¿Quién construyó esta casa?* edo (beharbada, arruntago eta hobeto) *¿Quién había construido esta casa?* Horrela bada, testuinguru hau pluskuanperfektuaren zabalkuntza semantiko bezala uler daiteke. Dena dela, aurreko adibideak “alderantzikaturiko egoera” bat adierazten du baita ere.

Italierak, ordea, “alderantzikaturiko egoera” gabeko “bukaturiko marko tenporalak” adierazteko ere Pluskuanperfektua erabil dezake. Adibidez, demagun orain marrazki baten aurrean gaudela, eta adierazi nahi dugula nork eta noiz egin zuen marrazki hori. Marrazkia apurtuta balego, alderantzikaturiko egoera bat izango litzateke, eta Pluskuanperfektuaren erabilera nahiko arrunta izango litzateke gaztelanian eta frantsesean, behintzat. Baina marrazkia apurtu gabe ere, italieraz (barietate batzutan bederen) ondoko hau esan daiteke: *quel disegno lo avevo fatto io il primo giorno che lavoravo all'istituto* ‘marrazki hori neuk egin nuen (Pluskuanperfektua) institutuan lan egiten nuen lehenengo egunean’. Kontuan hartu behar da egoera hau, alderantzikatua ez, baina amaituriko marko batean kokatzen dela, ulertzen baita narratzaileak ez duela dagoeneko institutuan lanik egiten.

Goian aipatutako inguruneak izan ohi dira pasabide bat behinolako Pluskuanperfektu bat “aspaldiko perfektibo” bezala erabil dadin. Euskara kenduta, Mende-

⁵ “Erresultatibo” kontzeptua, eta beraz hura izendatzeko terminorik, ez dut inoiz ikusi euskarazko idazlanetan. Hortaz, ingelesezko kalkoa erabiltzen dut hemen (cf. Bybee et al. 1994: 54, 63-68).

baleko Europan ez dago holako adibiderik. Hortaz, euskara nahiko berezia eta aurrerakoa izan da honetan, ingurune hizkuntzekin konparatuz. Hala ere, hindi-urdu, bengali, amarikoa eta armenierak, besteak beste, erakusten dute euskarak jasan duen eboluzio bera; hots, behinolako Pluskuanperfektua aspaldiko perfektibo bihurtzea (Comrie 1985: 69; Dahl 1985: 147).

4.1. Aoristo Perifrastiko eta Iraganeko Perfektu-Perfektiboaren arteko lehia

Hauxe da, beraz, nik proposatzen dudana eboluzioa euskararen Iraganeko Perfektu-Perfektiboaren (*egin zuen* bezalako adizkien) esanahia azaltzeko: alegia, lehenaldiko erresultatibo batetik pluskuanperfektu batera; eta hemendik aspaldiko perfektibo batera, gaur egun adierazten duen esanahia, hain zuzen. Galdera da ea XVI. mendeko euskaran ba ote dagoen eboluzio horren aldeko ebidentziarik; hots, *egin zuen* bezalako formek ba ote daukaten pluskuanperfektuaren esanahia. Egia esan, 3. atalean aipatu dudanez, ez dago oso ebidentzia garbia horren alde. Aldiz, ematen du XVI. menderako hartua daukala Iraganeko Perfektu-Perfektiboak aspaldiko perfektiboaren adiera. Hortaz, Aoristo Perifrastikoa eta Iraganeko Perfektu-Perfektiboa testuinguru berdintsuetan erabil zitezkeen XVI. mendean zegoeneko.

Alabaina, Leizarragaren testua hartzen badugu kontuan, nahiz eta Iraganeko Perfektu-Perfektiboak perfektiboaren esanahia adieraz dezakeen, maiztasunari begira, oso gutxitan erabiltzen du Leizarragak adizki hori perfektiboa adierazteko. Beraz, maiztasuna kontuan harturik, ematen du Aoristo Perifrastikoa dela ohikoena perfektiboa espresatzeko Leizarragarengan. Orduan, zer adierazten du, gehien bat, Iraganeko Perfektu-Perfektiboak Leizarragaren testuan? Hiru adiera nagusi bide ditu adizki honek. Batetik, gaztelania zaharrean “Pretérito Anterior” zena; hau da, pluskuanperfektu antzeko adiera bat, baina perfektibo kutsuarekin, sekuentzia narratibo batean aurretikotasuna adierazten duena; hala nola, *Eta sarthu zenean Jesus Capernaumen, ethor zedin harengana zentener bat* (Mt 8, 5); hots, ‘Jesus Capernaumen sartu ondoren, zenturion bat etorri zen harengana’. Bigarrenez, badirudi Iraganeko Perfektu-Perfektiboa erabiltzen duela Leizarragak perfektibo adiera espresatzeko, baina ez Jesukristoren garaiko kontakizunak egiteko (hauetarako Aoristo Perifrastikoaz baliatzen baita gehien bat), baizik eta amaitutako marko tenporal batean kokatzen diren kontakizunak egiteko. Adibidez, profeten garaian gertatutako ekintzak kontatzeko, Iraganeko Perfektu-Perfektiboa erabil dezake Leizarragak; hala nola, *Jaunak profetaz erran ukhan zuena konpli ledintzat* (Mt 1, 22). Hirugarrenez, Iraganeko Perfektu-Perfektiboa erabil dezake Leizarragak pluskuanperfektu antzeko adiera bat espresatzeko; adibidez, *Josefek egin zezan aingeruak manatu zeraukan bezala* (Mt 1, 24). Ikusten denez, hiru adiera hauek nahiko hurbil daude pluskuanperfektuaren esanahitik. Bestalde, esan behar da Iraganeko Perfektu-Perfektiboaren adibide gehienak mendeko perpausetan agertzen direla Leizarragarengan. Egia esan, gauzak konplikatuagoak dira esandakoa baino, zeren Iraganeko Perfektu-Perfektiboa ez ezik, Perfektu-Perfektibo Bikoitzak (ikus Mt 1, 22 aurreko adibidea) eta, batzutan, Oraineko Perfektu-Perfektiboa ere erabiltzen baititu Leizarragak aipatutako testuinguruak adierazteko.

Leizarraga, dena den, autore bat da XVI. mendeko autoreen artean. Beste autoreengan gauzak ez bide dira hain garbiak, eta ikerketa gehiago egin beharko litzateke.

Etxeparek, adibidez, Iraganekoa ez ezik, Oraineko Perfektu-Perfektiboa erabiltzen du maiz perfektiboa adierazteko (ikus 5. atala). Edozein kasutan ere, aurreko datuek ebidentzia apur bat eskaintzen dute proposaturiko hipotesiaren alde. Hortaz, onar genezake Iraganeko Perfektu-Perfektibo (*egin zuen*) adizkiak garai zaharretan (XIV. mende aldera edo) pluskuanperfektua adierazten zuela, gero “bukaturako mar-ko tenporala” adierazteko erabiltzen hasi zela, eta azkenez, zabalkuntza semantikoaz, “aspaldiko perfektiboa” adierazten hasi zen. Horrela, perfektiboa adierazteko forma-rik arruntena bilakatu zen, Aoristo Perifrastikoa forma zaharra desplazatu arte.

XVI. mendean, Euskal Herri osoan gertatu zen ordezkapen prozesu hau nahiko aurreratua bide zegoen, baina ezberdintasun txikiak zeuden eremu batetik bestera. Euskal Herriko mutur bietako euskalkietan (bizkaiera mendebaldean, zuberera ekialdean) Aoristo Perifrastikoa geroxeago galdu bide zen erdiko euskalkietan baino. Hala-ber, beharbada autore batzuk (Leizarragak kasu) arkaizanteago jokatu zuten beste batzuk baino. Dena dela, Aoristo Perifrastikoaren ordezkapena euskalki guztietan gertatu zen fenomeno ia izan zen, nahiz eta, zoritxarrez, XVI. mendeko testuek oso modu partzial eta berantiarrean erakusten duten ordezkapen horren eboluzioa. Beste konplikazio bat da Aoristo Perifrastikoa ez zuela Iraganeko Perfektu-Perfektiboak soilik ordezkatu. Arestian aipatu bezala, Oraineko Perfektu-Perfektiboak ere parte garrantzitsu bat jokatu zuen ordezkapen prozesu honetan, baina, antza denez, hau bakarrik gertatu zen Euskal Herri Kontinentaleko euskalkietan, segidan ikusiko dugunez.

5. Oraineko Perfektu-Perfektiboa (*egin du*)

Goian aipatu denez, Oraineko Perfektu-Perfektiboa (*etorri da, etorri naiz, ekarri du, ekarri dut*), Iraganeko Perfektu-Perfektiboaren parean, Latin Berantiarren egitura erresultatiboa eredu harturik, Mendebaleko Europan zehar hedatu zen. Hortaz, Mendebaleko Europako hizkuntza nagusietan forma bera azaltzen zaigu, laguntzaileekin gertatu diren hautaketa ezberdinak gora behera. Hau da, formalki, *egin du = has done = ha hecho = ha fatto = a fait*, eta abar. Alabaina, esanahia kontuan hartzen badugu, ingelesaren Present Perfect (edo Perfect, besterik gabe), esate baterako, ez da frantsesaren Passé Composé-ren parekoa, ez eta gaztelaniaren Presente Perfecto-aren berdina.

Ingelesarenak (oraineko) perfektua adierazten du hertsiki; alegia, ez du lehenaldiko adberbio zehatzik edo deiktikorik onartzen: *I have never been there* ‘Hor ez naiz inoiz egon’; baina **I have woken up at 6 o'clock this morning / I woke up at 6 o'clock this morning* ‘Gaur 6etan altxatu naiz’. Frantsesarenak, ordea, askoz eremu zabalagoa betetzen du. Frantses mintzatuan, bederen, perfektibo orokorra adierazten du, adberbio deiktikoak onartuz. Are gehiago, lehenaldiko edozein adberbio onartzen du, ez bakarrik duela gutxiko gertakizun bat adierazten dutenak, hala nola *Napoléon est mort l'année 1821* ‘Napoleon 1821 urtean hil zen’. Italiaren kasuan ere (italiera mintzatuan behintzat) frantsesaren antzeko egoera daukagu. Gaztelaniaren Perfecto-a, aldiz, erdiko posizioan azaltzen zaigu. Ingelesarenak baino eremu zabalagoa du, batzutan adberbio deiktikorik onar baitezake, baina eremu murriztagoa dauka frantsesarena eta italiararenaren ondoan. Izan ere, gaztelaniaren Presente Perfecto-ak perfektuaz gain, “perfektibo hodiernal” adiera ere espresa dezake, hau

da egunaren barruan (edo astearen barruan, urtearen barruan) jazo diren gertakizunak kontatzeko erabil daiteke. Beraz, oraineko perfektuaren gramatikalizazio lerro (unidirekzionala) badagoela onartzen badugu, esan dezakegu ingelesa nahiko kontserbadorea izan dela honetan, frantsesa eta italiera oso aurrerakoia izan diren bitartean, eta gaztelaniak erdibideko eboluzioa jasan duela (gramatikalizazio lerro honetaz informazio gehiago jasotzeko, ikus bereziki Bybee et al. 1994: 68-69, 81-87). Hortaz, gaur egun, ingelesaren Perfect delakoak perfektua izaten jarraitzen duen arren, frantsesarena eta italierarena ez dira perfektuak, perfektiboak baizik (nahiz eta perfektu adiera ere barnean har dezaketen). Gaztelaniaren Presente Perfecto-a perfektua litzateke gehien bat, baina baita, esan bezala, perfektibo hodiernala ere.

Orain agertzen zaigun galdera ondokoa da: nolako joera diakronikoa izan du euskarak Oraineko Perfektu-Perfektiboaren esanahiari dagokionez? Iraganeko Perfektu-Perfektiboarekin bezain aurrerakoa izan da euskara? Aldiz, kontserbadoreago jokatu du kasu honetan? Nahiz eta gutxitan aipatu, galdera honen erantzuna ez da berdina Euskal Herri Penintsularrerako eta Euskal Herri Kontinentalerako. Euskal Herri Penintsularrean, Oraineko Perfektu-Perfektiboaren esanahia gaztelaniaren Perfecto-aren antzekoa da. Euskal Herri Kontinentalean, ordea, frantsesarenaren parekoa litzateke. Horrenbestez, Euskal Herri Penintsularreko Oraineko Perfektu-Perfektiboa perfektua da gehien bat, baina perfektibo hodiernala ere adierazten du. Euskal Herri Kontinentaleko Oraineko Perfektu-Perfektiboak, ostera, perfektibo orokorraren eremua besarkatzen du, perfektu adiera ere espresatzen duelarik.

Horrela bada, Lafittek (1962: 373) esaten digunez, nafar-lapurteraz posible da esatea *iaz egin genuen*, baina baita *iaz egin dugu*. Hau da, ez bakarrik Iraganeko Perfektu-Perfektiboa, baizik eta Oraineko Perfektu-Perfektiboa ere erabil daiteke aspaldiko perfektibo (ez-hodiernal) bat adierazteko. Kontuan hartu behar da bi forma hauen gramatikalizazio lerroek perfektiborantz eboluzionatzen dutela. Beraz, Euskal Herri Kontinentalean biak oso aurrerakoia izan direnez, biak etorri dira bat aspaldiko perfektibo adiera espresatzeko. Aldiz, ezinezkoa dena da Iraganeko Perfektu-Perfektiboak perfektu edota perfektibo hodiernal adierak espresatzea (adibidez, **aurten egin genuen*), esanahi horiek ez baitira inoiz egon bere gramatikalizazio lerroaren barruan.

Errepikatu beharra dago, beraz, XVI. mendean, Euskal Herri Kontinentalean behintzat, aspaldiko perfektiboa adierazteko, Aoristo Perifrastikoaren (*egin zezan*) ordezkapen prozesuan Iragan Perfektu-Perfektiboak (*egin zuen*) ez ezik Oraineko Perfektu-Perfektiboak (*egin du*) ere hartu zuela parte. Etxeparek, kasu, *egin zuen* eta *egin zezan* (eta *zegien*) bezalako adizkiez gain, *egin du* bezalako adizkiak erabiltzen bide ditu perfektiboa adierazteko. Askotan ez da erraza jakitea *egin du* tankerako adizkiek benetako perfektiboa adierazten duten, baina batzutan inguruneak argitzen digu arazoa. Adibidez, *Hark [Jesukristok] erio haritu dik* 'hark heriotza hartu du' esaldia (Etx I, 43) uler daiteke problemarik gabe perfektu moduan, orainarekiko errelebantzia balu bezala, nahiz eta orain dela asko jazotako gertakizuna kontatu. Honek, beraz, ez digu argitzen perfektibo ala perfektu baten aurrean gauden. Alabaina, adibide honetan jarraitzen duen mendeko perpausak gauzak argitzen dizkigu: *Hark erio haritu dik, hiri leian bizia* '..., zuri bizia eman ziezazun'. Mendeko perpausak aspaldiko lehenaldiko esanahia adierazten du argiro. Hortaz, perpaus nagusiak ere perfektiboa adierazten du, ez perfektua; hots: 'Hark heriotza hartu zuen, zuri bizitza eman ziezazun'.

5.1. Esanahi ebidentzialik euskara zaharrean?

Amaitu aurretik, azken hausnarketa bat egin beharko genuke. Ikusi berri dugu, Euskal Herri Kontinentalean eta XVI. mendetik hasita, bai Iraganeko Perfektu-Perfektiboak nola Oraineko Perfektu-Perfektiboak biek adieraz dezaketela aspaldiko perfektiboaren esanahia. Orain plazaratu behar den galdera da ea, XVI-XVII. mendeetan behintzat, *egin du* formaren adiera perfektiboa berdina ala ezberdina zen *egin zuen* formaren adiera perfektiboarekin konparatuz. Aldai (2002) lanean proposatu nuen *egin du* eta *egin zuen* bezalako adizkien artean, beharbada, bazegoela diferentzia bat, biek adiera perfektiboa zutenean ere. Hango proposamenaren arabera, *egin du* formak adiera perfektiboa espresatzen zuen, baina narratzaileak berak ez-ikusitako gertakizun bat kontatzen zuenean, edota fikziozko egoera bat kontatzen zenean. Hau da, *egin du* adizkiak perfektibo ez-ebidentziala (ez-ikusia) adieraziko luke, *egin zezan* eta (geroago edo) *egin zuen* adizkiek perfektibo ebidentziala (narratzailea lekuko izanik) adieraziko luketen bitartean. Oraineko Perfektu batek balio ez-ebidentziala adieraztea nahiko arrunta da hizkuntzen artean. Izan ere, gertakizun bat presentziatzen ez denean baina bere emaitzagatik sumatu edo egiten denean, ohikoa da Oraineko Perfektu bat erabiltzea; hala nola: *Bart euria egin du, Lapurrek ostu dute koadro bat*.

Nik proposaturiko hipotesi hau datu gehiagoren aurka erkatu beharko litzateke. Ivan Tartasen *Onsa hilzako bidia* liburuaren sarrera hartzen badugu ikergai, adibidez, aurki dezakegu nola Tartasek lehenaldian gertaturiko amets bat kontatzen duen. Ametsaren kontakizun osoan zehar, hots, fikzioaz ari denean, Tartasek *egin dut* bezalako adizkiak erabiltzen ditu beti. Aldiz, ametsaren kontakizuna amaitutakoan, *inartzartu ninzan* forma erabiltzen du. Distribuzio hau, beraz, ebidentziala (*egin zuen*) vs. ez-ebidentziala (*egin du*) arteko kontraste baten alde egongo litzateke. Alabaina, esan bezala, testu gehiago ikertu beharko lirateke hipotesi hau neurtzeko asmoz.

6. Perfektu-Perfektibo Bikoitzak⁶ (*egin ukan du, egin ukan zuen*)

Gure adizki zerrenda amaitzeko, aipatu beharra dago Perfektu-Perfektibo Bikoitzek ere paper garrantzitsua jokatzen zutela XVI. mendeko aditz sistema barruan, batez ere Euskal Herri Kontinentalean. Perfektu-Perfektibo Bikoitzek Perfektu-Perfektiboen egitura berbera daukate, baina *izan* edo *ukan* laguntzaileen partizipio estra bat gehitzen diote beren partizipio lexikalari. Horrela, Oraineko Perfektu-Perfektibotik, Oraineko Perfektu-Perfektibo Bikoitza daukagu: *egin du* → *egin ukan du*; *etorri da* → *etorri izan da*. Aldiz, Iraganeko Perfektu-Perfektibotik, Iraganeko Perfektu-Perfektibo Bikoitza daukagu: *egin zuen* → *egin ukan zuen*; *etorri zen* → *etorri izan zen*.⁷

Perfektu-Perfektibo Bikoitzek espresatzen dituzten adierak ez dira errazak jeneralizatzeke, ez euskara barruan ez hizkuntzen artean. Esan beharra dago, Europako

⁶ Izen hau literatura tipologikoan erabilitako “double-compound forms” (cf. Squartini 1999) terminotik hartu dut; azken hau, aldiz, frantseseko “temps surcomposés” terminotik dator azken batean. Eta hau berau da Lafittek (1962: 386) erabiltzen duena.

⁷ Geroago, XVII-XVIII. mendeen bitartean edo, *izan* laguntzailearen aldeko generalizazio bat gertatu zen, *ukan* laguntzailea aditz transsitibotik desagertuz. Hortaz, euskara modernoan *egin izan dut* eta *egin izan nuen* bezalako formak ditugu.

Mendebaleko Perfektuek eremuko fenomeno bat osatzen dutela esan badaiteke, arrazoi gehiagoz esan daitekeela gauza bera Perfektu Bikoitzei buruz. Izan ere, munduan zehar oso leku gutxitan gertatzen dira Perfektu Bikoitze hauek. Ondoko hizkuntzen gramatiketan, bederen, aurki daiteke Perfektu Bikoitzen berri: alemana (bereziki Suitzako alemana), frantsesa, okzitaniera, eta, jakina, euskaran, batez ere Euskal Herri Kontinentalean. Garbi dago hizkuntza horiek kontaktuan daudela elkarrekin, eta beraz pentsa daiteke dagokigun fenomenoaren eremu horretan zehar hedaturiko berezitasuna dela. Zorritzarrez, esan bezala, Perfektu Bikoitzen erabilera ez dago oso ondo ulertua.

Litekeena da Perfektu-Perfektiboak semantikoki eboluzionatzerakoan, jatorrizko perfektu esanahiak galdu ahala, eta perfektibo adiera irabazi ahala, beste forma batzuk sortu zirela perfektuen adierak berreskuratzeko. Horrela, badirudi euskararen Iraganeko Perfektu-Perfektiboa pluskuanperfektu inguruko adierak galtzen joan zenez, Iraganeko Perfektu-Perfektibo Bikoitza hasi zela erabiltzen galdutako ingurune horietan, bereziki “Pretérito Anterior” bezala eta “amaitutako marko tenporala” adierazteko. Paraleloki, euskararen Oraineko Perfektu-Perfektiboa perfektiborantz eboluzionatu ahala, Oraineko Perfektu-Perfektibo Bikoitzak berreskuratuko zituen jatorrizko adieretako zenbait, adibidez ez-ebidentzialarena. Alabaina, aurrekoari zuzen baderitzot ere, onartu behar da Perfektu-Perfektiboen eta Perfektu-Perfektibo Bikoitzen artean, askotan ez dela erraza ezberdintasun semantiko garbirik aurkitzea. Bestaldetik, Oraineko Perfektu-Perfektibo Bikoitza, Euskal Herri Penintsularrean, erabiltzen da gehien bat ohiko perfektuaren adiera espresatzeko; hau da, adierazteko lehenaldiko gertakizun habitual bat, orainarekiko errelevantzia daukana, hainbeste aldiz *gertatu izan dela*. Amaitzeko, Perfektu-Perfektibo Bikoitzak erabiltzen dira, euskara modernoan, perfektuaren pasiba adierazteko ere.

Edozein kasutan, Perfektu-Perfektibo Bikoitzen azterketak ikerlan sakona mereziko luke.

7. Ondorioak

Lantxo honetan aurkeztu nahi izan ditut XVI. mendean perfektibo esanahia eta erlazonaturiko adierak espresatzeko euskarak erabiltzen zituen adizkiak. Lanean zehar ikusi denez, nahiko esparru konplexua zen XVI. mendean hemen ikertu dena. Lan honetan ezin izan ditut gai teorikoak sakonki aztertu, batez ere aldaketa semantikoen nondik norakoak. Alabaina, konklusio modura esan genezake, ikerturiko adizkien gramatikalizazio iturburuak eta gramatikalizazio lerroak ondo aztertu ezker, ez bakarrik XVI. mendeko egoera, baina gaurko aditz sistema ere askoz hobeto ulertu eta azal dezakegula.

Orokorrean, XVI. mendean azaltzen den egoera forma zahar baten (biren) ordezkapen prozesuan datza. Baina, batetik, ordezkapen prozesu hau ez da forma bateraezinen artean ematen den berehalako sustituzio bat, baizik eta, gehiago, forma zaharkitu baten desplazamendua, antzeko esanahia (baina ez erabat berdina) daukaten forma berri batzuk hedatzen direnean. Bestetik, forma zaharra desplazatzen duten forma berriak bat baino gehiago dira, ez bat bakarra (nahiz eta hauen artean Iraganeko Perfektu-Perfektiboa garrantzitsuena bide den). Hortaz, ikertu beharra dago forma hauen guztien artean dauden berdintasun eta ezberdintasunak, alde sinkroniko zein diakronikotik, euskalkiak ere kontuan harturik (batik bat, Euskal

Herri Kontinental eta Penintsularraren artean dauden diferentziak), eta bai alde formala zein semantikoari erreparatuz.

Bereziki ikertu nahiko nituzkeen puntuak ondoko hauek lirateke: a) ea Aoristo Perifrastikoa eta Iraganeko Perfektu-Perfektiboaren artean distribuzio semantikoren bat suma daitekeen (adibidez, “Pretérito Anterior”, “bukaturiko marko tenporala”, eta abar), XVI. mendeko autore guztietan berdina datekeena (batez ere Lazarraga eta Leizarragaren testuetan); b) ea Oraineko Perfektu-Perfektiboan (eta beharbada bere kide Bikoitzean) ez-ebidentzialtasun adiera suma daitekeen, fikziozko egoeretan ere erabil litekeena, behintzat Euskal Herri Kontinentaleko testuetan. Ikerketa hauek, aipatu beharra dago, maiztasun kontaketatetan eta portzentaia esanguratsuetan oinarritu beharko lirateke, ez nahitaez erabateko oposizioetan.

Erreferentziak

- Aldai, G., 1994, “Euskal aditz sistema zaharraz: aspektu oposaketatik modu oposaketara”, *Enseiukarrean* 10, 67-82.
- , 1998, “A propósito del aoristo vasco”, *FLV* 30, 377-86.
- , 2000, “Split ergativity in Basque: the pre-Basque antipassive-imperfective hypothesis”, *FLH* 21, 31-97.
- , 2002, *The grammaticalization of present and past in Basque*. Doctoral dissertation. University of Southern California.
- Bybee, J., 1985, *Morphology: A study of the relation between meaning and form*. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins.
- & Ö. Dahl, 1989, “The creation of tense and aspect systems in the languages of the world”, *Studies in Language* 13: 51-103.
- , R. Perkins & W. Pagliuca, 1994, *The evolution of grammar: Tense, aspect and modality in the languages of the world*. Chicago / London: University of Chicago Press.
- Comrie, B., 1976, *Aspect: An introduction to the study of verbal aspect and related problems*. Cambridge, UK: Cambridge U.P.
- , 1985, *Tense*. Cambridge, UK: Cambridge U.P.
- Dahl, Ö., 1985, *Tense and aspect systems*. Oxford / New York: Blackwell.
- Euskaltzaindia, 1987, *Euskal gramatika. Lehen urratsak - II*. Bilbao: Euskaltzaindia.
- Hopper, P. & E. Traugott, 1993, *Grammaticalization*. Cambridge, UK: Cambridge U.P.
- Lafitte, P., 1962, *Grammaire basque: navarro-labourdin littéraire*. 2nd edition. Ber-inprimatua 1979 urtean, Donostia / Baiona: Elkar / Ikas.
- Lafon, R., 1943, *Le système du verbe basque au XVIIème siècle*. 2 liburuki. Ber-inprimatua 1980 urtean (liburuki bakarrean), Donostia: Elkar.
- Larramendi, M., 1745, *Diccionario trilingüe del castellano, bascuence y latín*. 2 lib. San Sebastián: Bartolomé Riesgo y Montero.
- Lightfoot, D., 1999, *The development of language: Acquisition, change, and evolution*. Malden / Oxford: Blackwell.
- Squartini, M., 1999, “On the semantics of the Pluperfect: Evidence from Germanic and Romance”, *LT* 3, 51-89.
- Trask, R. L., 1997, *The history of Basque*. London / New York: Routledge.
- Zavala, Juan Mateo, 1848, *El verbo regular vascongado del dialecto vizcaino*. San Sebastián: Imprenta de Ignacio Ramón Baroja.